

УДК 82 (571.54)

ББК 83.3 (2 Рос. Бур)

С 57

**КРИТЕРИИ ЛИТЕРАТУРНОГО РАЗВИТИЯ
И УРОВНИ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ПРОИЗВЕДЕНИЯ МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ**

Сономбал Цыденович Содномов

доктор педагогических наук, профессор

Бурятский республиканский институт образовательной политики

Улан-Удэ, Россия

Sodnomov65@mail.ru

В статье рассматриваются критерии литературного развития и уровни восприятия художественного произведения детьми младшего школьного возраста на уроках литературного чтения на бурятском языке.

Ключевые слова: начальная школа, младший школьник, критерии литературного развития на бурятском языке, уровни восприятия художественного произведения.

**CRITERIA OF LITERARY DEVELOPMENT AND LEVELS
OF PERCEPTION OF ART WORK BY JUNIOR SCHOOLCHILDREN**

Sonombal Tsydenovich Sodnomov

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Buryat Republican Institute for Education Policy

Ulan-Ude, Russia

Sodnomov65@mail.ru

The article discusses the criteria for literary development and the levels of perception of art work by children of primary school age at literary reading lessons in the Buryat language.

Key words: primary school, junior schoolchild, criteria for literary development in the Buryat language, levels of perception of a work of art.

ҺУРАГШАДАЙ ЛИТЕРАТУРНА ХҮГЖЭЛТЫН ХЭМЖҮҮРНҮҮД БОЛОН УРАН ЗОХЁОЛ ХАДУУН АБАХА ХЭМЖЭЭНҮҮД

Бага наһанай һурагшадай литературна хүгжэлтэдэ һүүлэй жэлнүүдтэ онсо анхарал хандуулагдана. Эрхүү хотодо хэблэгдэжэ байдаг уласхоорондын хэмжээтэй «Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык» гэхэн сэтгүүлдэ литературна хүгжэлтын гол болон тодорхой зорилгонууд тухай хэлэгдээ [Содномов, 2019]. Энэ сэтгүүлдэ хэблэгдэһэн ниитэлэлгэнүүд гансашье эхин һургуулида буряад хэлэ заажа байһан багшанарта зорюулагдана бэшэ, мүн юрэнхы һургуулиин буряад хэлэн болон уран зохёолой багшанартай хэрэгтэй гээд һанагдана.

Һурагшадай литературна хүгжэлтын хэмжүүрнүүд тухай нэгэдхэмэл үзэл бодолнууд хүсэд дүүрэн байгуулагдаадүй гээд хэлэхэдэ алдуу болохогүй. Методикодо энэ асуудал шийдхэлгэдэ хоёр янзын хандаса бии. Нэгэдэхеэр, литературна хүгжэлтын гол хэмжүүр уншагшын сэхэ хадуун абалга (непосредственное читательское восприятие) болоно (Л.Г.Жабицкая, Н.Д. Молдавская). Хоёрдохёор, уншагшын сэхэ хадуун абалгатай нэмэри хэдэн хэмжүүрнүүд харалаагдана (В. Г. Маранцман, Г. И. Кудина, А. А. Мелик—Пашаев, З. Н. Новлянская), тоолобол:

- литературоведческэ мэдэсын гүнзэгынь;
- һонирхол, олон ном уншаһан байһаниинь;
- уран зохёол анализ хэхэ шадабаринь;
- һурагшадай зохёон байгуулха (литературное творчество) шадабаринь;
- уншалгын шалтагаан.

Литературна хүгжэлтые элирүүлхэ хоёрдохи хэмжүүр бага наһанай һурагшадта таарамжагүй гээд һанагдана, юундэб гэхэдэ тэдэнэй уншалгын шалтагаан, һонирхол, хараалһан зорилго (установка) хүсэд дүүрэн бүрилдөөдүй, ситуативна байжа үнэн бодото баримта болохогүй байна. Һурагшадай олоһон мэдэсэн, шадабаринь тэдэнэй ажаябуулгадань, уран зохёол хадуун абалгадань харагдаха болоно. Тиимэһээ, *бага наһанай һурагшадай литературна хүгжэлтын хэмжүүр уран зохёол бээ даагаад унашаһан хэмжээн болоно*. Бага наһанай һурагшадай һуралсалай дүн бэшэ, харин литературна хэмжүүр элирүүлхэ гэбэл, тэдэнэй уридшалан уншаагүй уран зохёолнуудта хандаха шухала.

Бага наһанай һурагшадай арадай аман зохёол, уран зохёол хадуун абалгы, тэдэнэй литературна хүгжэлтэ элирүүлгэ тиимэ бэлэн хэрэг бэшэ. Арадай аман зохёолой, уран зохёолой зүйлнүүдые хүн бүхэн өөрынхээрээ, өөр өөрын эмоциональна хүгжэлтэһөө, дүй дүршэлһөө, тухайлха, бодомжолхо шадабаринаа дулдыдан хадуун абадаг байна. Бага наһанай һурагшадай зохёол хадуун абалгы элирүүлхэ гол хэмжүүр, эрдэмтэ методист Н. Д. Молдовскаягай хэлэһээр: «степень образной конкретизации и образного обобщения» [Молдавская, 1977] болоно. Арадай аман зохёолой жэжэ зүйлнүүдые нэгэдүүлэн уншагшын өөрынгөө тухайлалагада образ бии болгохо шадабариие образ тодорхойлон бии бололголго гэнэ. Арад зон зохёол соогоо хүнэй ажабайдалда ушардаг ямар нэгэн зүйлы, тодорхой асуудалы юрэнхылэн тайлбарилжа, ажабайдалтай холбожо шадаха шадабариие обозноор онсодхолго гэнэ.

Бага наһанай һурагшадай литературна хүгжэлтэ саг үргэлжэлүүлжэ элирүүлжэ байха шухала. Һурагшадай литературна хүгжэлтын хэмжээ элирүүлгэ шалгалтын гол зорилгоһоо ддулдыдадаг. Арай аман зохёол гү, али уран зохёол хадуун абалгада уншалгын техникэ ямар нүлөө үзүүлнэб гэжэ элирүүлхэ зорилго табибал, һурагша бүхэн текст бээ даанги уншаха болоно. Хэрбээ, һурагша бүхэнэй нэгэ адли байдалда зохёол хадуун абалгада тэдэнэй

өөр бэеын ухаан бодолой, тухайлалгын эмоциин онсонуудые элирүүлхэ гэбэл багша текстээ өөрөө уншаха.

Зохёол хадуун абалгыг заншалта аргаар шалгаха гэбэл, текстдэ асуудал табюулха, мүн багшын табиган асуудалда харюу хэлүүлхэ. Нэрлэгдэһэн хоёр аргуудай али нэгыень шэлэн абалга, шалгаха зорилгоһоо дулдыдаха.

Зохёолой текст аха хүнэй туһагүйгөөр, бээ даагаад хадуун абалгыг элирүүлэн уншагшын хүгжэлтын шухала хэмжээ (уровень актуального развития читателя) элирүүлхэдээ текстдэ асуудал табюулха. «Багша» гэхэн дидактическа наада хэрэглэжэ, уншан текстдэ асуудал табихыень баадхаха. Энэ ушарта хурагшадаа яруулхагүй, асуудал табихын тула хурагша текстдэ нэгэтэ бэшэ хандаха, бодомжолхо, асуудалаа зүб байгуулгатай бологохо ёһотой болоно. Багша хурагшын табиган асуудалнуудһаа уламжалан, хурагша текст бээ даагаад уншахадаа юундэ анхаралаа хандуулбаб, ямар юумэндэ бодолгото болобоб, юун тэрэнэй анхарал татабагүйб г.м. юумэнүүдые элирүүлжэ абаха болоно.

Хоёрдохёор, уншагшын хүгжэлтын дүтэрхы зоно элирүүлхэ гэбэл, багша өөрөө асуудалнуудые табига, хурагшадаа харюу эрихэ болоно. Энэ ушарта багша хурагшадайнгаа ухаан бодол, анализ хэхэ замуудыень, бодомжолхо аргуудыень зааж, наал бодолыень зүб шэглэлтэй болгоно.

Багша өөрынгөө асуудалнуудые тон нарибшалан табина, тиихэдээ зохёол хадуун абалгын алишье тала (эмоци, тухайлалга, ухаан бодол), зохёолой эмоциональна байгуулга, харуулагдаһан образнуудые, зохёол соохи үлхөө холбоо ойлгоһыень, онсодхохо шадабариинь анхарха.

Жэшэнь, *«Тэнэг шоно» гэхэн онтохондо шимэнүүд асуудалнуудые табига болохо:*

– Энэ онтохон шамда һайшаагдаа гү? Сэдьхэлдэшни ямар бодолнууд түрэнэб?

– Юундэ энэ онтохон соо тон дэлгэрэнгыгээр хээрын шонын, тэрэнэй элдэб байдла ороһон тухай бэшэнэб?

– Хээрын шонын борсогорхон боро даагантай, харгын хаяада бэлиэжэ ябаһан хашарагтай, хүрэг гахайнуудтай ушарһан ябадалые ши ямараар һанаандаа оруулнабиши?

– Юундэ энэ онтохон «Тэнэг шоно» гэжэ нэрэтэйб? Ямар аянгатайгаар «тэнэг» гэһэн үгэ үгүүлхэбиши, юундэ?

– Энэ онтохо уншаад байхадаа ши ямар бодолнуудта абтанабиши, сэдхэлыеши ямар бодолнууд эзэлнэб?

Һурагшад онтохон соо зураглаһан ажамидаралай байдал илгаруулжа, эмоциин динамика харана гэшэ гү гэжэ түрүүшын асуудал элирүүлнэ.

Хоёрдохи асуудал текст соохи зураглалда һурагшадай анхарал хандуулжа, эпизодуудай дундын холбоо элирүүлхэдэнь, персонажнуудай абари зан ойлгоходонь анхаралыень хандуулна, харин багша һурагшадни зохёолой уран һайханда хэр зэргэ анхаралаа табинаб гэжэ элирүүлхэ болоно.

Гурбадахи асуудал, эдир уншагшын тухайламжые элирүүлхэ арга олгоно.

Дүрбэдэхи болон табадахи асуудалнууд онсодхоһон шанартай. Тиигэбэшье, дүрбэдэхи асуудал тодорхой байдалда онсодхолгые багсаана, харин табадахи асуудал тодорхой образһоо гаража онсодхохые тухайлна.

Дээрэ хэлэгдэһэн шалгалта үнгэргэхэ аргууд дэлгэрэнгы үргэнөөр хэрэглэгдэдэг аргууд болоно, тиигэбэшье эдэнээр хизаарлажа болохогүй. Эдэ аргуудһаа гадна зохёолой удхада, үйлэдэгшэ нюурнуудай абари занда тааруулан хүгжэм хэрэглэжэ болохо, аман үгөөрөө зураг зуража болохо, мүн текстын түсэб табижа болохо г.м. аргууд хэрэглэгдэхэ болоно. Диагностика үнгэргэхэдөө анализ үнгэргэлгын ямаршые арга хэрэглэжэ болохо, харин тиихэдээ һурагшадай зохёол хадуун абалгын хэмжээнүүдые элирүүлхэдээ, тэдэнэй харюунуудые дэлгэрүүлжэ тайлбарилхагүй, байһан соонь шагнаха, сэгнэхэ.

Арадай аман зохёол гү, али уран зохёол хадуун абалгын хэмжээнүүд тухай хэлэбэл, бага наһанай һурагшадай зохёол хадуун абалгын хэмжээнүүд уншагшын ажаябуулгын үндэһэн һуури дээрэ тодоруулагдадаг. Тиихэдээ, зохёолой жэжэ зүйлнүүдые нэгэдүүлэн, уншагшын өөрынгөө тухайлалагада

тодорхой образ бии болгохо шадабарие, мүн тодорхой зүйлнүүдые юрэнхылэн согсолхо шадабарие анхарха. Арадай аман зохёолой гү, али уран зохёолой текст элдэб янзаар тайлбарилан дэлбэлжэ (трактовать) болохо, тиимэхээ методикодо текст зүбөөр ойлгоо гэдэггүй, харин хүсэд дүүрэнээр хадуун абаба гээд хэлэгдэхэ ёһотой болоно. М. П. Воюшинагай тодорхойлолгоһоо: «под полноценным восприятием понимается способность читателя сопереживать героям и автору произведения, видеть динамику эмоций, воспроизводить в воображении картины жизни, созданные писателем, размышлять над мотивами, обстоятельствами, последствиями поступков персонажей, оценивать героев произведения, определять авторскую позицию, осваивать идею произведения» [Воюшина, 1989]. Аман зохёол гү, али уран зохёол хүсэд дүүрэнээр хадуун абалга литературна хүгжэлтын эрхим, дээрэ хэмжээндэ байһые гэршэлнэ. Доогуур хэмжээн тодорхой образ бии болгохо болон тодорхой зүйлнүүдые юрэнхылэн согсолхо шадабаринуудтай тон нягта холбоотой.

Бага наһанай һурагшадай аман зохёол гү, али уран зохёол хадуун абалгыг дүрбэн хэмжээндэ хубаажа болоно. Эдэ хэмжээнүүдын дороһоонь эхилэн харая:

Хэһэглэһэн хэмжээн. Энэ хэмжээндэ байһан һурагшад, аман зохёол гү, али уран зохёол дүүрэн һайнаар ойлгожо абадаггүй, тэдэнэй анхаралын зарим болоһон ушарнуудта хандуулагдаһан байдаг. Тиимэхээ:

- эпизодуудай дунда холбоо байгуулдаггүй;
- текст эмоциональнаар, зүбөөр хадуужа абабашье, һанал бодолоо үгөөрөө дамжуулхадаа ядалсадаг;
- зохёол соо зураглагдаһан тодорхой үйлэнүүдые өөрынгөө сэдхэлэй байдалтай холбожо шададаггүй;
- дүрсэлэн бодолго (воображение) һулаар хүгжэһэн байжа, зохёолой образ ажабайдалтай холбохоёо оролдодог;
- персонажай аяг аашын шалтагаа элирүүлхэдээ ядалсажа, тэдэнэй дүүргэһэн үйлэ хэрэгүүдые буруу ойлгодог;

- багшын асуудалнуудта харюу үгэхэдөө текстэд хандаагүй;
- даабари дурата дурагүйгөөр дүүргэдэг, зарим ушарта харюусахаяа арсадаг;
- аман зохёол гү, али уран зохёолыг ажабайдалда болохон үнэн ушартай хамардаг;
- аман зохёол гү, али уран зохёол соо хэрэглэсэн уран аргуудыг илгэрүүлдэггүй, авторай үзэл (позиция) элрүүлэх гэж оролддоггүй.

Хурагшадаг харюунуудыг шэнжлэн үзвэл байхад, тэдгээр нэгэл юмэнд анхаралаа хандуулна гэж элрүүлэгдэв. Зохёолой уран аргуудыг ойлгоогүй дэрхээ, зохёолой удха гүнзгийгөөр ойлгобогүй, авторай сэдхэлэй байдал харуулж шаданагүй, эндхээ уламжалан өөрийн сэдхэлэй байдал харуулж шаданагүй.

Хурагшадаар зохёолдо асуудал табиулхад энэ хэмжээнд байсан хурагшад, асуудал табиж шаддаггүй гү, али зохёолой эхэнд нэгэн - хоёр асуудал табидаг.

Элрүүлэн баталх хэмжээн. Энэ хэмжээнд байсан хурагшад зохёол эмоциональнаар ойлгоод, зохёол соо болохон үйл хэрэгүүд бэлхэнээр ээлжлүүлэн нэрлэнэ, тийхэд тэдгээр дундын холбоо байгуулж шаданагүй. Зохёол соо зураглахан ситуацинуудыг нэрлэж шадархыг, текст дагтан унсахаяа оролдоногүй. Тиймхээ энэ хэмжээний хурагшад:

- өөрийн хангал бодол дүүрэн дамжуулж шаданагүй, юунд гэхэд сэдхэлэй байдал харуулсан үгнүүдээр үгн нөөс элбэгжээгүй байна;
- образ байгуулхад зарим зүйлүүд дэлгэрэнгээр тоолоно, юунд гэхэд дүрсэлэн бодолгон дүүрэн хүгжөөгүй байна;
- багшын асуудал табихад персонажууд аяг аашын шалтагаа зүгээр элрүүлж шадана, тийхэд тэдгээр хэсэг үйл хэрэгүүд ажабайдалда болодог үйл хэрэгтэй холбоно;
- авторай үзэл, зохёолой художественн удхан ойлгогдонгүй үлэнэ;
- уншаханаа онсдохонгүй, харин зохёолойнгоо удха хөөрөөд үгнэ.

Һурагшадай харюунуудые шэнжэлэн үзөөд байхада, тэдэнэр авторай үзэл бодол ойлгоногүй, зохёолой идейнэ удха элирүүлнэгүй. Аман зохёолой гү, али уран зохёолой уран аргуудые ойлгохоёо оролдоно, тиихэдээ текстэдэ ханданагүй, тиимэһээ авторай сэдхэлэй байдал харуулжа шаданагүй, эндэһээ уламжалан өөрынгөө сэдхэлэй байдал харуулжа шаданагүй.

Тиигэбэшье, энэ хэмжээндэ байһан һурагша, бодомжолжо үзэхээ оролдоно, асуудалнуудта харюусахаяа тэгүүлнэ, зохёолой байгуулгын хэлгээ ойлгоно.

Һурагшадаар зохёолдо асуудал табюулхада энэ хэмжээндэ байһан һурагшад, болоһон ушаралнуудые дэлгэрэнгыгээр һэргээн байгуулхаяа (воспроизвести) оролдоно.

Аман зохёолой гү, али уран зохёолой удхаар жэжэхэн асуудалнуудые табижа, болоһон ушаралнуудые элирүүлэн баталха ханаатайгаар олон асуудал табидаг. Һурагшадай табиһан асуудалнууд ухаагаа гүйлгэхэ, проблемэ элирүүлхэ зорилгогүй байдаг. Энэ бүлэгтэ ородог һурагшад «Энэ онтохон юундэ хурганаб?», «Энэ онтохо уншаад ши юун гэжэ ойлгобобши?» г.м. багшаһаа ходо дуулажа байдаг асуудалнуудые табина. Тиихэдээ иимэнүүд асуудалнуудта өөһэдөө харюу үгэжэ шададаггүй.

«Геройн» гү, али аналитическэ хэмжээн. Энэ хэмжээндэ байһан уншагшад зүб эмоциональна реакцитай байжа, эмоци харуулһан үгэнүүдэй динамика ойлгодог, зохёол соо зураглагдаһан тодорхой ушаралнуудта өөрынгөө мэдэрэл харуулжа шададаг. Һурагшадай дүрсэлэн бодолго (воображение) хайн хүгжэһэн байдаг, тиимэһээ тэдэнэр художественнэ образ зохидоор байгуулжа шададаг. Уран зохёол сооһоо һурагшадай һонирхол геройнууд татадаг, тиимэһээ:

- үйлэдэгшэ нюурнуудай дүүргэһэн үйлэ хэрэгүүдые, тэрэнэй шалтагаа зүбөөр элирүүлжэ, геройнуудые сэгнэжэ шададаг;
- багшын зорюута табиһан асуудалнуудай хүсөөр авторай позици элирүүлжэ шададаг, харин бээ даанги уншахадаа энээндэ анхаралаа табидаггүй;

- онсодхолгонь тодорхой образноо гадуур гарадаггүй.

Харюунуудын яһала гүнзэгынүүд, дэлгэрэнгы. Өөрынгөө уншаһан юумэнүүд тухай бодомжолхоёо оролдоно, асуудалда харюу бэдэрхэдээ ядалсаһаа текстдээ хандана. Аман зохёолой гү, али уран зохёолой аянга элирүүлхээ оролдоно, тиигэбэшье ядалсана. Авторай позици багшын хүсөөр элирүүлхээ оролдоно. Онсодхоходоо ганса образ дээрэ үндэһэлэн, тодорхой байдалһаа гаража шаданагүй.

Өөһэдөө асуудалнуудые табихадаа үйлэдэгшэ нюурнуудай аяг аашын шалтагаа элирүүлхээ оролдожо, тэдэниие сэгнэһэн асуудалнуудые табина. Онсодхоһон асуудалнуудые табихадаа мүн лэ баһа геройдо сэгнэлтэ үгэхэ хэмжээнһээ гарнагүй.

Һурагшадай табихан асуудалнуудые хаража үзэхэдэ, энэ хэмжээндэ байһан һурагшадай асуудалнууд текст удхалан ойлголгодо хандаһан байна. Асуудалнуудын зарим эпизодуудые элирүүлгэдэ табигдаһан бэшэ, харин онтохондо бултандань хандаһан байна. Тэдэнэй асуудалнууд онтохоной геройнуудай абари зан (характер) ойлголгодо табигдаһан байна, тиихэдээ автор тухань ханаандаа оруулнагүй.

«Идейн» гү, али синтетическэ хэмжээн. Энэ хэмжээндэ байһан һурагшад гансал аман зохёолой гү, али уран зохёолой ушаралнуудта хандана бэшэ, мүн баһа зохёолой художественнэ формада хандана. Тэдэнэй дүрсэлэн бодолго аргагүй һайнаар хүгжэһэн байжа, образ байгуулхадаа художественнэ детальнуудта үндэһэлнэ. Тиимэһээ:

- уншаһанаа бодожо үзэхэ, текстдээ дахин хандан уншаха дуратайнууд;
- авторай позици ойлгохоёо оролдодог;
- тэдэнэй онсодхолгонь тодорхой образуудһаа гадуур гарана;
- зохёол соо найруулагдаһан табихан проблемэ элирүүлхээ оролдодог.

Һурагшад онтохо яһала һайнаар ойлгожо, эмоциин динамика элирүүлнэ, онтохоной удха ойлгоно, найруулагшын позици мэдэрнэ.

Бэе даагаад уншаһанай һүүлдэ, асуудалнуудые табихадаа үйлэдэгшэ нюурнуудта найруулагшын хандасые элирүүлхээ оролдоно, зохёолой нэрэдэ, зарим художественнэ детальнуудтань анхаралаа хандуулхаяа оролдоно.

Асуудалнуудые анхаржа харахада, һурагшад текст һонирхон уншаһан байжа, найруулагшын үйлэдэгшэ нюурнуудтаа хандасыень элирүүлхээ оролдоно, геройнуудай хэһэн үйлэ хэрэгүүдэй шалтаг элирүүлхээ оролдоно.

Эхин һургуулийн һурагшадай аман зохёол гү, али уран зохёол хадуун абалга дүрбэн янзын хэмжээтэй байна. Хэһэглэһэн хэмжээн дээрэ сэсэрлигэй наһанай һурагшад байдаг, эхин һургуулида иимэ хэмжээн дээрэ байгаа һаань литературна хүгжэлтэ абаагүй гээд тоолохо. Эхин һургуули дүүргэжэ байһан һурагшад «геройн» хэмжээн дээрэ байгаа һаань дунда зэргэ гээд тоолохо, харин «идейн» хэмжээн дээрэ байгаа һаань литературна хүгжэлтын дээдэ хэмжээндэ гараа гээд тоолохо.

Библиографический список

1. *Воюшина М. П.* Формирование умения анализировать художественное произведение как средство литературного развития младших школьников. Л., 1989. 20 с.
2. *Молдавская Н. Д.* Формирование читательских умений или развитие читателя? // Литература в школе. 1977. №6. С. 42-48.
3. *Содномов С. Ц.* К вопросу литературного развития младших школьников на уроках литературного чтения на бурятском языке // Международный информационно-аналитический журнал «Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык». 2019. №1. С. 237-244. URL: <https://elibrary.ru/contents.asp?titleid=53257> (дата обращения 29.04.2019).

References

1. *Voyushina M. P.* (1989). Forming Skills Of Analysing Art Work As A Means Of Literary Development Of Junior Schoolchildren. Leningrad, 1989. 20 p. (in Russian)
2. *Moldavskaya N. D.* (1977). Forming Reading Skills Or Reader's Personality? // Literature At School. 1977. № 6. P. 42-48. (in Russian)
3. *Sodnomov S. TS.* On The Literary Development Of Young School-Age Children At Literary Reading Lessons In The Buryat Languages // International Informational And Analytical Journal «Crede Experto: transport, society, education, language» 2019. №1. P. [237-244](https://elibrary.ru/contents.asp?titleid=53257). URL: <https://elibrary.ru/contents.asp?titleid=53257> (Accessed 29.04.2019). (in Buryat)